

UOT 81

A.S.Həsənova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aytac.hasanova11@gmail.com

SEMANTİK İNKİŞAFIN TƏFƏKKÜR PROSESLƏRİ BAXIMINDAN İZAHİ

Açar sözlər: *psixolinqvistika, təfəkkür, dərkətmə, məna genişlənməsi, gerçəklik elementi*

Məqalə sözün mənacə inkişafının fərdi və ictimai şüurda baş verən təfəkkür prosesləri baxımından şərhli məsələsinə həsr olunur. Semantik inkişaf prosesi insanın intellektual imkanları və təfəkkür fəaliyyəti ilə əlaqədar nəzərdən keçirilir. Sözdə mənanın genişlənməsi hesabına yaranan çoxmənəlilikə dair ənənəvi dilçilik, eləcə də koqnitiv dilçiliyin mövqeyi açıqlanır. Dilin ikili xüsusiyyətə malik olmaqla həm linqvistik, həm də psixoloji kateqoriya olduğunu nəzərə alaraq semantik inkişaf prosesi Linqvo-psixoloji vahidət nəzəriyyəsinin başlıca elementlərindən biri olan *gerçəklik elementi* bazasında şərh edilir. Sözün mənacə inkişafı mürəkkəb perseptiv-koqnitiv proses olmaqla assosiativ əlaqələndirmə və ümumiləşdirmənin nəticəsidir. Bunlar semantik inkişaf meyillərindən biri olan çoxmənəliliğin yaradıcı təfəkkür prosesləri ilə üzvi surətdə bağlı olduğunu söyləməyə əsas verir.

А.С.Гасанова

ОБЪЯСНЕНИЕ СЕМАНТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ

Ключевые слова: *психолингвистика, мышление, познание, расширение значения, элемент действительности*

Статья посвящена проблеме семантического развития с точки зрения мыслительной деятельности, происходящей в индивидуальном и социальном сознании. Процесс семантического развития изучается применительно к интеллектуальным возможностям и когнитивной деятельности человека. Объясняются подходы традиционной и когнитивной лингвистики к многозначности, вызванной расширением значения слова. Принимая во внимание двойственный характер языка, как лингвистического, так и психологического, процесс семантического развития интерпретируется на основе элемента действительности, одного из основных элементов теории Лингво-психологического единства. Будучи сложным перцептивно-когнитивным процессом, развитие смысла считается результатом ассоциативной координации и обобщения. Все это подтверждает мнение о том, что полисемия, как тенденция семантического развития, тесно связана с процессами творческого мышления.

A.S.Hasanova

THE EXPLANATION OF SEMANTIC DEVELOPMENT FROM THE ASPECT OF THINKING PROCESSES

Keywords: *psycholinguistics, thinking, cognition, the extension of meaning, the element of reality*

The article is devoted to the problem of word meaning development from the viewpoint of thinking activities that occur in individual and social consciousness. The process of semantic development is studied with regard to human intellectual opportunities and cognitive activities. The approaches of traditional and cognitive linguistics towards the polysemy brought about by the extension of word meaning is explained. Taking into consideration the dual character of language, both linguistic and psychological, the process of semantic development is interpreted on the basis of *the element of reality*, one the main elements of the theory of Linguo-Psychological Unity. Being a complex perceptive-cognitive process, the development of meaning is considered to be the result of associative-coordinating and generalizing. All these substantiate the view that polysemy, as a tendency of semantic development is closely connected with creative thinking processes.

Sözün mənaça inkişafının tədqiqi məsələsinə müasir psixolinqvistik yanaşma fərdi şüurda mənanın formalaşması və insanın ümumi intellektual inkişafı çərçivəsində sözün məruz qaldığı semantik dəyişmələrin təhlilini nəzərdə tutur. Sözün məna quruluşunun daxili inkişaf dinamikasının öyrənilməsi üzrə aparılan psixolinqvistik tədqiqatlar, fərdi şüurda sözün fəaliyyət mexanizminin, o cümlədən semantik inkişafın spesifik xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarının müəyyənəşdirilməsinə xidmət edir.

Sözdə məna və məzmunun nisbəti məsələsi, həmçinin semantik inkişaf problemi linqvistik, eləcə də psixolinqvistik tədqiqatların mərkəzi mövzusunı təşkil edir. Linqvistik yanaşmada sözün dil və cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesində məruz qaldığı semantik dəyişmələr öyrənilirsə, psixoloji və psixolinqvistik istiqamətdə əsas diqqət mərkəzində olan məsələ fərdi və ictimai şüurda mənanın inkişafı probleminin tədqiqidir. Müasir dilçilikdə müxtəlif dil hadisələrinin, o cümlədən semantik proseslərin təhlilinə dilçilik və psixologiya elmlərinin ümumi məqsədləri fonunda integrativ yanaşma daha məqsədəuyğun hesab olunmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, əksər semasioloji tədqiqatlarda sözün mənaça genişlənməsi assosiativ əlaqələndirmənin və ümumiləşdirmənin nəticəsi hesab olunur. Bu zaman identifikasiya və ümumiləşdirmələr aparmaq üçün gerçəklik vahidinin daha aktual və əsas hesab edilən əlaməti və ya hansı əlamətə istinad olunması diqqət mərkəzindədir. Bu səbəbdən hazırkı məqalə ilkin məna ilə dərk edilmiş sözlərdə sonradan baş verən məna dəyişkənliyinin və inkişafın

psixolinqvistik əsaslarının və reallaşma mexanizminin izah edilməsini nəzərdə tutur. Qeyd olunan problemin insanda dərk etmə və şüurlu nitqyaratma fəaliyyətinin meydana gəlməsi problemləri ilə birbaşa əlaqədar öyrənilməsi sayəsində semantik proseslərin, o cümlədən assosiativ əlaqələndirmənin strategiyasını müəyyənləşdirmək imkanı yaranır.

Dilçilik tarixində ümumilikdə söz, sözün mənası, söz və məfhum arasındakı qarşılıqlı əlaqə, eləcə də sözdə mənanın inkişafı şərtlərinə dair müxtəlif dövrlərdə bir çox mühüm tədqiqatlar aparılmışdır. Sözün və nitqin yaranması, dinləyən şəxs tərəfindən dərk olunması daim dilçi və filosofların diqqət mərkəzində olmuşdur. Semantik hadisələrin şərhilə bağlı cəhdlər hələ antik fəlsəfədə öz əksini tapmışdır. Məsələn, çoxmənalılıq probleminin başlanğıcı Qədim yunan dilçiliyi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Aristotelin adı ilə bağlıdır. Bunu da qeyd edə bilərik ki, XIX əsrdə dilçilərlə yanaşı, filosof və məntiqşünaslar da semasioloji məsələlərlə məşğul olmuşlar.

Sözün dərk olunması əsasən psixolinqvistikanın tədqiqat obyektinə aid olsa da, ənənəvi dilçilikdə də bu barədə bir çox mülahizələrə rast gəlmək mümkündür. Burada sözün dərk olunması bilavasitə şüur və təfəkkürlə, əsasən mücərrəd təfəkkürlə əlaqələndirilmişdir. İnsan şüurunda məfhumların yaranması cisim və hadisələrin ən mühüm və əsas əlamətlərini ayırmaq, fərqləndirmək və ümumiləşdirmək prosesi kimi qiymətləndirilmişdir. Ənənəvi dilçiliyə görə məfhum obyektiv aləmdə mövcud olan əşya və hadisələri ümumiləşdirərək insan şüurunda əks etdirir.

XX əsrin ikinci yarısında isə dilçilikdə psixoloji cərəyan əsasında, psixologiya və dilçilik elmlərinin ortaq maraqları sayəsində dil vahidinin yaranma və dərk edilmə qanunauyğunluqlarını öyrənən bir elm kimi psixolinqvistik istiqamət meydana çıxdı. Psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olan L.S.Vıqotskinin fikrincə, nitqin dərk olunması sözlərin tanış obrazlarının təsiri altında ağılımıza gələn assosiasiyalar zəncirinə əsaslanır [6, s.357]. Həmin nəzəriyyənin ikinci bir müəllifi hesab olunan A.R.Luriya isə “Dil və şüur” (*«Язык и сознание»*) əsərində sözün dərk olunması probleminə toxunmuşdur. Lakin burada sözün mənasının dərk edilməsi mürəkkəb psixoloji proses adlandırılsa da [8, s.202], məhz sözün dərk olunmasının sistemli və mərhələli psixoloji şərhinə rast gəlinir.

Dərk etmə prosesində fərdi şüurun rolu, mənanın subyektiv strukturu, əlavə emosional məzmun barədə mülahizələr həm ənənəvi dilçilik, həm də psixolinqvistika üzrə müxtəlif tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. N.Məmmədov və A.Axundovun fikrincə, insan sözün aid olduğu əşya və hadisələrlə onun əlaqəsini müəyyən etmə prosesində ona öz münasibətini də bildirir. Onlar belə hesab edir ki, obyektiv dünyanı subyektiv olaraq əks etdirən insanın şəxsi rəyi və mülahizələri emosional məzmunu təyin edir [2, s. 102-103]. Bu baxımdan

insan psixikası ilə bilavasitə əlaqədar olması səbəbilə, mənanın psixoloji strukturunun əsas əlaməti onun subyektivliyindən ibarətdir [5, s.102]. Demək, insan dünyanı öz subyektiv təcrübəsi prizmasından dərk edir. Psixoloji nöqtəyindən nəzərdən sözün fərd tərəfindən dərk olunması ümumiləşdirmə, rabitə və təfəkkürün vəhdətidir.

Həm nitqyaratma fəaliyyətini, həm də ünsiyyəti dərkətmədən kənarda təsəvvür etmək belə mümkün deyil. Belə ki, dilin, eləcə də nitqin yaranması dərkətmə prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Klassik psixolinqvistika tarixində müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən dərkətmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan element mənasında fərqli terminlərdən istifadə olunmuşdur. Belə ki, dərkətməni şərtləndirən minimal appelyativ vahidi ifadə etmək üçün V.Vundt "*təfəkkür elementi*", A.A.Leontyev "*diferensial element*", "*real və virtual işarə*", L.S.Vıqotski "*işə çevrilmiş söz*" terminlərindən istifadə etmişlər. Bütün bu anlayışlar çərçivəsində bizi əhatə edən ətraf aləmdə mövcud olan əşya, hadisə və varlıqların insan beynində inikası üçün şərait yaradan elementlər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilçiliyində yeni yaranmış Linqvo-Psixoloji Vəhdət nəzəriyyəsində isə gerçəklik vahidinin real obrazına ekvivalent olmaqla onun dərk edilməsi və yadda qalmasını təmin edən "*intellekt obrazı*" terminindən istifadə olunur [1, s.49-55]. Bu nəzəriyyədə müşahidə edilən digər maraqlı məqam nitqin daxili elementi olan sözün dərk edilməsidir. Belə ki, dil sistemi sadəcə nitqdən ibarət deyil. Linqvo-psixoloji vəhdət (LPV) nəzəriyyəsində təkcə nitqin və nitq söyləminin deyil, həm də onları əmələ gətirən sözün yaranma və dərk olunma mexanizmi ətraflı şərh olunmuşdur. Nəzəriyyədə dərkətmə sıx ardıcılıqla cərəyan edən 4 faza və ya iki yarımdan şəkildə nəzərdən keçirilir. LPV nəzəriyyəsinə görə, hər bir söz müstəqil gerçəklik elementi kimi intellekt obrazlarına transformasiya olunaraq dərk edilir [1, s.62]. Nəzəriyyədə *gerçəklik elementi* termini obyektiv aləmdə real şəkildə mövcud olan və ya mövcud olduğu qəbul edilən əşya, varlıq və hadisələr, anlayış, norma və prinsiplər, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, xüsusiyyət, keyfiyyət və hərəkətlərinə ekvivalent olan abstrakt təsəvvürləri ifadə edir [1, s.48]. LPV nəzəriyyəsinə əsasən, istənilən gerçəklik vahidinin ilk abstrakt obrazı dərkətmədə yaranır, daha sonra həmin obraz dildə öz əksini tapır, yəni maddiləşərək dil struktur vahidinə çevrilir. Söz insan tərəfindən gerçəklik elementinə verilən şərti ad olaraq meydana çıxır. Bununla yanaşı, söz özü də maddiləşərək ikinci sıra gerçəklik elementi kimi – hərflər və səsələr kompleksindən ibarət materiya formasında dildə mövcud olur. Odur ki, söz dərkətmə və təfəkkürün vasitəsi yox, son məhsuludur [1, s.173].

İstər leksik, leksik-qrammatik, istərsə də qrammatik formalar ayrı-ayrılıqda müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunur. Sözün mənimsənilməsi dərkətmə aktının birinci yarımda vizual (görərək) və ya vokal (eşidərək) dərkətmə nəticəsində baş verir. Sözün dərk edilməsi psixoloji proses olaraq belə

baş verir: 1) ikinci sıra gerçəklik elementi mahiyyəti daşıyan sözə (GE_2) ekvivalent olan ikinci sıra intellekt obrazı yaranır ($İO_2$) və bunlar öz arasında birləşərək iki elementdən ibarət olan ayrılmaz cütlük əmələ gətirir ($GE_2 + İO_2$); 2) sözün aid olduğu gerçəklik vahidinin ikielementli natamam kodu ($GE_1 + İO_1$) ilə birləşərək onu dörd elementli tam koda ($GE_1 + İO_1$) + ($GE_2 + İO_2$) çevirir [1, s.109-122]. Beləliklə, sözün dərk edilməsi ilkin mərhələdə sensor analizatorlar vasitəsilə alınmış məlumat və yaranmış *dörd elementli intellekt kodu* əsasında subyektiv təcrübədə öz əksini tapan psixi-fizioloji proseslərin nəticəsi hesab edilə bilər.

Psixolinqvistikada sözün mənası ilə bağlı aparılan eksperimental tədqiqatlar mənanın daha geniş izahının, dil daşıyıcılarının şüurunda olan mənanın təxmin edilməsinin mümkünlüyü barədə danışmağa imkan verir. Psixolinqvistik eksperimentlər zamanı aşkarlanan məna lüğəvi izahata nəzərən daha çoxcəhətli olur. Odur ki, leksikologiyada qeyri-lüğəvi semantik assosiasiyalardan ibarət periferik yaxud potensial semantik komponentlər kimi təsvir olunan əlavə məzmunun mövcudluğu qəbul olunur. Bununla bağlı A.A.Leontyev tərəfindən “psixoloji relevant məna” və “psixoloji məna” terminləri istifadə olunmuşdur [7, s.197]. Z.D.Popova, İ.A.Sternin isə terminoloji olaraq mənanın iki növünü fərqləndirir: izahlı lüğətlərdə təqdim olunan məna və dil daşıyıcılarının şüurunda mövcud olan məna. Onlar sözün *psixoloji real* və ya *psixolinqvistik mənasını* dil daşıyıcılarının şüurunda verilmiş səs kompleksi ilə həqiqətən də əlaqədar olan bütün semantik komponentlərin məcmusu kimi şərh edir [9, s.66- 67].

Bənzər əşya və hadisələrin eyni sözlə adlandırılmasında həmçinin danışanın müvafiq predmetlərə subyektiv emosional münasibəti də əks olunur. Verbal kommunikasiyada məna iki aspektdə müşahidə olunur: denotativ və konnotativ. Denotativ məna hamı tərəfindən qəbul olunmuş leksik-lüğəvi mənadır. Konnotasiya isə subyektiv və emosional səciyyə daşıyan assosiativ mənadır. Müasir psixolinqvistikada mənanın təhlil üsullarından biri biheviörizmin yaradıcısı Ç.E.Osqud tərəfindən işlənib hazırlanmış semantik diferensial (SD) şkaladır. Bu üsul konnotativ mənaları qiymətləndirmək və hər hansı sözə qarşı fərdin reaksiyasını müəyyənləşdirmək imkanı yaradır.

Ənənəvi dilçilikdə sözün mənasının inkişafı kifayət qədər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Linqvistik termin olaraq polisemiya (yunan sözü olan “*polýsēmos*” çoxsaylı mənalara malik olan deməkdir) eyni bir orfoqrafik və fonetik kompleksin bir neçə əşya, keyfiyyət, əlamət və s. ifadə edə bilməsi, sözün çoxkomponentli struktura malik olması kimi xarakterizə olunur. Dil işarəsinin semantik strukturunda əsas (buna nüvə komponent də deyilir) və periferik komponentlər ayırd edilir. Eyni orfoqrafik və orfoepik kompleks təşkil edən sözlərin semantik quruluşunda daxili əlaqə mövcud olmazsa, o zaman yeni yaranan məna çaları çoxmənalılıq deyil, omonimlik kimi qiymətləndirilir. Söz

müxtəlif kontekstlərdə emosional məzmun və üslubi xüsusiyyətlər ilə müxtəlif variantlar və məna çalarları kəsb edə, fərqli şəkildə dərk edilə bilər. Dil sistemində mövcud olan məna ümumi xarakter daşıyır, aktual nitqdə isə dil struktur vahidinin istifadə olunduğu konkret kontekst hesabına nəinki semantik strukturu əmələ gətirən məna komponentlərindən biri reallaşır, həm də yeni mənalar əmələ gəlir.

Sözün mənasının dərk olunması prosesinə psixolinqvistik yanaşma bu prosesi insanın intellektual imkanları çərçivəsində reallaşan bir mexanizm olaraq öyrənir. Nitqin ontogenezini araşdırarkən belə məlum olur ki, mənənin dərk olunması bir neçə mərhələdən ibarət mürəkkəb bir silsilədən ibarətdir. Müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən uşaqlar üzərində aparılmış araşdırmalar təxminən belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, sözün mənasının genişlənməsi, məcazi mənənin ayırd edilməsi və ikinci mənələrdən nitqdə istifadə intellektual inkişafı birbaşa bağlıdır. İnkişafın erkən mərhələsində uşaq yalnız nominativ mənəni dərk edir. İlk əvvəl əşya, əlamət və hadisələr fərqləndirilir, söz mənələrinin diferensiasiyası başlayır. Daha sonra inkişafın növbəti mərhələlərində ümumiləşdirmə bacarığı inkişaf edir. Nəhayət, intellektual inkişafın müəyyən bir mərhələsinə çatdıqda mücərrəd təfəkkür sayəsində mürəkkəb semantik münasibətlər (metaforikləşmə, mənənin genişlənməsi və s.) qurulur və dərk edilir. İnkişafın bu dinamikasını sxematik şəkildə belə təqdim etmək olar: bizi əhatə edən ətraf aləmdəki gerçəklik vahidlərinin diferensiasiyası (birini digərindən fərqləndirmək, ayırd etmək, məsələn, *bu çörəkdir – çay deyil və s.*) → ümumiləşdirmə (bənzər gerçəklik vahidlərini eyni bir adla adlandırmaq) → məna köçürülməsi, metaforikləşmə sayəsində mənənin inkişafı baş verir.

Sözlərdə məna genişlənməsinin başlıca üsullarından biri metaforik mənədən istifadədir. Metaforikləşmə dedikdə, əşya, hadisə və ya hərəkətə xas zahir və daxili keyfiyyət, zaman, məkan, proses və funksiyanın oxşar əlamətlərinin, ilk növbədə ümumiləşdirilməsi, digərinə köçürülməsi nəzərdə tutulur. Semantik proses olmaqla, metaforikləşmə və ya məna köçürülməsi həqiqi mənənin əsasında mümkündür. Məcəzi məna sözün həqiqi mənasından tam şəkildə fərqlənən yeni məna kəsb etməsidir. Lakin sözün məcazi mənası müəyyən edilərkən yenə də əsas mənəyə istinad olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, sözdə mənənin genişlənməsi müxtəlif dövrlərdə linqvistikanın tədqiqat obyekti olmuşdur. Həmin tədqiqatların əksəriyyətində çoxmənalılığın yaranması sözün aid olduğu məfhumun ümumiləşdirici xüsusiyyəti ilə, obyektiv gerçəklikdə mövcud olan digər əşya, əlamət və hadisələrlə ortaq cəhətlərə malik olması ilə izah edilir. T.İ.Arbekova çoxmənalı sözün bütün mənələrini əhatə edən məzmunu *семантический стержень* – *semantik özək* adlandırır: “Əgər sözdə çoxmənalılıq məna modifikasiyası (bəzən isə adın metofofik köçürülməsi) sayəsində inkişaf edirsə, bu halda onun

mənaları bir mərkəzi məzmunla əlaqənir, eyni semantik özək ətrafında toplanır. Mərkəzi məzmun (özək mənə, semantik özək) sözdə əsas mənanı və bir çox törəmə mənalara birləşdirən ümumi məzmundur” [4, s.86]. Müxtəlif növ predmetləri adlandırmaq üçün eyni sözdən istifadə edilməsi *mərkəzi məzmunla* izah olunur. Məsələn, ingilis dilində *coat* sözünün semantik strukturuna aid olan mənalara nəzərdən keçirək: 1) üst geyimi – *overcoat / winter coat (palto), raincoat (pləş), fur coat (xəz palto)*; 2) heyvanlarda tük örtüyü – *a dog's coat*; 3) örtük, qat, təbəqə – *a coat of paint (bir qat boya), film coated tablets (örtüklü həblər)*; 4) *chocolate coating (şokolad qatı)*. Burada dil daşıyıcılarının şüurunda sadalanan mənalara birləşdirən semantik özək *üst qat və ya üzərini örtən təbəqə* anlayışından ibarətdir.

Məlum olduğu kimi, çoxmənalı sözün bütün mənalara biri digəri ilə əlaqədardır, odur ki, bu semantik hadisə mənalara arasında müəyyən ümumiliyi nəzərdə tutur. Beləliklə, ənənəvi dilçiliyə əsasən, sözün semantik strukturunda inkişafın bazasını *mərkəzi məzmun, semantik özək* [4, s. 86], *fərqləndirici və ümumiləşdirici sema* [3, s.295-298] və s. təşkil edir. Bununla da dil daşıyıcılarının şüurunda dərk olunan semantik əlamət ümumiliyi nəzərdə tutulur. Hazırkı dövrdə dilin ikili xüsusiyyətə malik həm linqvistik, həm də psixoloji kateqoriya olduğunu nəzərə almaqla aparılan tədqiqatlar həmçinin dərk etmə və koqnitiv prosesləri də əhatə edir. Koqnitiv dilçilik isə çoxmənalılığın əsasını mənə və məzmunun məhz eyni bir *kateqoriya* çərçivəsində əlaqələndirilməsi prinsipi ilə izah edir. Koqnitiv aspektdə çoxmənalılıq sözün nitq prosesində qazandığı çoxfunksiyalılıq kimi nəzərdən keçirilir.

İnsanın yüksək psixoloji fəaliyyətlər qrupuna aid olan nitqyaratma fəaliyyətini dərk etmədən kənar təsəvvür etmək mümkün deyil. Odur ki, sözün mənəyə inkişafının ən dəqiq şərhini “*dərk olunan minimal vahid*” bazasında onun linqvo-psixoloji şərhidir. M. Əsgərov “*dərk olunan minimal vahid*” anlayışını ətraf aləmdə mövcud olan əşya, varlıq və hadisələrin insan beynində inikasını təmin edən minimum cəhətləri, xüsusiyyətləri kimi izah edir [1. s. 46]. Linqvo-psixoloji vəhdət (LPV) nəzəriyyəsində təqdim olunan *gerçəklik elementi* termini məhz bu xüsusiyyəti nəzərdə tutur. Məlumdur ki, hər bir söz özündə müəyyən ümumiləşdirməni əhatə edir, burada ümumi əlamətdar cəhət əsas rol oynayır. Sözün semantik əhatə dairəsinin genişlənməsi həmin ümumi əlamətdar xüsusiyyətin sayəsində baş verir. Belə ki, insan gerçəkliyi və ya onun vahidini deyil, gerçəklik vahidinin öz ehtiyacına uyğun gələn xüsusiyyətini və ya həmin gerçəklik vahidi ilə bağlı özü tərəfindən müəyyənləşdirilən abstrakt təsəvvürü dərk edir. Haqqında söhbət açdığımız *gerçəklik elementi* anlayışı gerçəklik vahidi ilə bağlı insanın özü tərəfindən yaratdığı abstrakt təsəvvür olmaqla yuxarıda qeyd olunan ümumiləşdirici semantik elementlərə və kateqoriyalara nəzərən daha effektivdir. Çünki gerçəklik vahidi əksər halda təbiətin ona

verdiyi xüsusiyyətlər əsasında deyil, onunla təmasda olan və onu dərk edən insanın ehtiyacları prizmasından mənimsənilir və dərk olunur. Bunun səbəbi insanın gerçəklik vahidinə yönələn məqsəd və ya fəaliyyəti ilə bağlıdır [1, s.47].

Buraya qədər deyilənlər əsasında bu qənaətə gələ bilərik ki, sözdə məna və məzmunun əsasını insan tərəfindən dərk olunmuş müəyyən bir gerçəklik vahidinin ən əlamətdar xüsusiyyətləri əsasında yaranan *gerçəklik elementi* təşkil edir. Məsələn, müasir ingilis dilində *table* sözünün *masa* və *cədvəl* mənalarını birləşdirən ümumi element *lövhə*dir. Eyni sözün *yemək* və *cədvəl* mənaları arasındakı ortaq cəhəti isə müvafiq olaraq *masa* və *lövhə* mənalarına əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, *the dinner table* – *nahar yeməyi* – *nahar stolu*.

Deməli, çoxmənalı sözün bütün mənaları ümumi fərqləndirici xüsusiyyət, yəni gerçəklik elementi çərçivəsində əlaqələndirilmiş olur. Semantik inkişaf insan tərəfindən dərk olunan minimal vahid, gerçəklik elementinə istinadən həyata keçirilir. İnsan hər bir konkret halda məna köçürmələrini dərk etmiş olduğu və öz ehtiyacına uyğun gələn təsəvvürə əsasən reallaşdırır. Beləliklə, sözün yaranması, dərk olunması və sözdə mənanın inkişaf mexanizmini LPV nəzəriyyəsi bazasında aşağıdakı ardıcılıqla izah etmək olar: söz informasiya mübadiləsi ehtiyacı ilə əlaqədar yalnız dərk edilmiş gerçəklik vahidinə verilən ad şəklində yaranır. Yarandığı andan etibarən söz *intellekt obrazını* (klassik psixolinqvistikadakı adı ilə desək, *təfəkkür elementi*, *diferensial element*, *real və virtual işarəni*) əks etdirərək ikinci sıra *gerçəklik elementi* mahiyyəti qazanır. Sonrakı mərhələdə söz ikinci sıra intellekt obrazı vasitəsilə beyin aparatı tərəfindən yaradılan ikinci sıra *gerçəklik elementi* kimi dərk olunur. Dilin tarixi inkişaf prosesində isə söz müxtəlif semantik dəyişikliklərə məruz qalır.

Mənanın xarakterik cəhətlərindən biri dəqiq stabil sərhədlərinin olmamasıdır ki, bu da öz növbəsində sözün semantikasının potensial inkişafına səbəb olur. Çoxmənalılıq söz və anlayışların daxili təbiətindən irəli gəlir. Çünki hər bir predmet və anlayış çoxlu sayda əlamət və xüsusiyyətə malikdir. Sözlə ifadə olunmuş məfhum həmişə predmetin bir və ya bir neçə xüsusiyyətini ümumiləşdirərək özündə əks etdirir. Bu xüsusiyyət və ya komponentlərdən bəziləri obyektiv aləmdə mövcud olan digər predmetlərlə ortaqdır. Buradan da ümumi və ya bənzər əlamət daşıyan obyektləri adlandırmaq üçün mövcud sözü törəmə mənada işlətmək imkanı meydana gəlir. Əvvəlcə fərdi şüurun məhsulu olan əlavə mənalardan bir qismi həmin dildə danışan kollektivin şüurunda möhkəmlənir və tədricən cəmiyyət tərəfindən qəbul olunur.

İnsanın dərk etmə qabiliyyətinin sonrakı inkişafı və sosial təcrübə tədricən ilkin və formal anlayışlardan kənarlaşmalara, onların mürəkkəbləşməsinə imkan yaradır və beləliklə, semantik inkişafın spesifikasını müəyyənləşdirir. Əvvəlki təcrübə əsasında müstəqil şəkildə sistemləşdirmək,

konkretdən mücərrədə keçmək və ümimiləşdirmək bacarığı inkişaf edir. İnkişafın hər bir mərhələsində söz konkret bir predmetlə əlaqəni saxlamaqla yeni məzmun strukturu qazanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 173 s.
2. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş / Filologiya fakültələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1980, 103 s.
3. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, 298 s.
4. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. Москва: Высшая школа, 1977, 86 с.
5. Бубнова И.А., Зыкова И.В., Красных В.В., Уфимцева Н.В. (Нео)психолингвистика и (психо)лингвокультурология: новые науки о человеке, говорящем. Москва: Гнозис, 2017, 102 с.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь. Санкт-Петербург, 2018, 357 с.
7. Леонтьев А.А. Психолингвистическое единичи и порождение речевого высказывания. 1969, 197 с.
8. Лурия А.Р. Язык и сознание. Москва, 1979, 202 с.
9. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва: АСТ: Восток-запад, 2007, 67 с.

Redaksiyaya daxil olub 02.07.2020